

Prof. Asoc. Dr. Luan Tetaj
Instituti i Historisë “Ali Hadri”, Prishtinë

QËNDRESA E ARMATOSUR E PEJËS DHE E RUGOVËS KUNDËR MALIT TË ZI DHE SERBISË MË 1918-1919

Shkurtore

Në këtë punim trajtohet rezistenca dhe lufta e armatosur e Pejës dhe e Rugovës kundër Malit të Zi dhe Serbisë, më 1919. Rugova që nga shek. XVI e deri në luftën e fundit të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës ka qenë njëra ndër zonat më aktive në luftën e saj çlirimtare. Jeta e popullsisë shqiptare të Rugovës në vazhdimësi ishte në rrezik nga politika shfarosëse dhe shkombëtarizuese nga serbo-malazezët. Popullsia e Rugovës me krerët më të dalluar të saj si: bajraktari i Shtupeqit dhe dëshmori Mehmet Shabani - Pepënikaj, ndihmësi i tij dhe dëshmori Bekë Hyseni - Nilënikaj, KerSadria - Stakënikaj, SaliRama i Bogëve, Zhukë Haxhia - Stakënikaj, FazliZymeri i Kuqishtës etj., kishin vendosur të kundërshtonin me luftë të armatosur pushtimin nga forcat serbe-malazeze. Ushtria serbe-malazeze kishte dërguar forca të mëdha ushtarake për të shuar kryengritjen e Rugovës, u zhvilluan luftime të përgjakshme midis ushtrisë serbe dhe kryengritësve të Rugovës, të nisur në vjeshtë 1918. Kryengritësit shqiptarë të Rugovës nuk arritën të armatosen mjaftueshëm dhe për këtë shkak ata u thyen nga ushtria serbe, e cila ishte teknikisht më e përgatitur. Gjatë marshimit në viset e Rugovës, forcat serbe-malazeze kryen krime të rënda ndaj popullsisë shqiptare, duke masakruar e vrarë qindra njerëz të pafajshëm e duke djegur fshatra të tëra. Një numër i konsiderueshëm i popullsisë ishte tërhiqur për në Shqipëri për t'i shpëtuar më të keqes.

Fjalët çelësa: Rugova, krimet, Serbia, Mali i Zi.

Në fund të Luftës së Parë Botërore, ushtria serbe, e mbështetur nga ushtria franceze, hyri në Kosovë në tetor të vitit 1918. Ajo synonte që paralelisht me marshimin e ushtrisë franceze të vendoste pushtetin e

saj në Kosovës. Pasi pushtoi Kosovën, ushtria franceze rreth mesit të muajit tetori 1918, ia dorëzoi komandën Divizionit Jugosllav. Serbia më aleatët e saj kishin lajmëruar së luftën e kishin hapur për të fituar lirinë e Serbisë dhe të shqiptarëve. Por, ishte e kundërta e asaj që propagandonte ushtria serbe.

Që nga ai moment shteti serb-malazez ndoqi politikë shfarosëse dhe të shkombëtarizimit të shqiptarëve, por, kjo politikë ndeshi në rezistencë të armatosur nga popullsia e Pejës dhe Rugovës. Shqiptaret nuk mund të duronin edhe me tutje torturat nga shovinistët serb-malazez. Shteti serb synonte që përmes persekutimeve në masë t'i dëbonte shqiptarët nga vatrat e tyre.²⁷⁶ Shtrirja e pushtetit serb në Pejë dhe në trevën e Rugovës nuk ishte e lehtë.

Serbia dhe Mali i Zi me çdo kusht u munduan t'ua mohonin shqiptarëve dëshirën e tyre kombëtare në çdo vend, nëpër vende ku mbledheshin shqiptarët, nëpër zyra qeveritare etj. Filluan t'i shtrëngonin shqiptarët duke u thënë se cilido që thotë unë jam shqiptar, ose unë Shqipërinë e dua, ata menjëherë do zhdukeshin me gjithë familjet e tyre.

Në tetor të vitit 1918 forcat serbe nën udhëheqjen e Kosta Peçancit kontrollonin rrugët Pejë-Rugovë-Çokorr në drejtim të Deçanit, Plavës dhe Gucisë. Ushtria serbe bënte përpjekje që të fuste këtë treve nën kontrollin e saj. Në një raport të lëshuar nga Komanda e Divisionit Jugosllav, që furnizonte ushtrinë e saj në Pejë, thuhej së në qytetin e Pejës u vendosen forca të shumta për të shuar të gjitha përpjekjet e shqiptarëve të Pejës dhe Rugovës.²⁷⁷ Për të thelluar pushtetin ushtarak, njësitet e Divizionit Jugosllav, më 31 tetor 1918, ishin vendosur në tërë territorin e Kosovës, përderisa në qytetin e Pejës ishte vendosur batalioni i tretë i regjimentit, i cili vazhdimisht ndërmerre aksione ushtarake kundër popullsisë së Pejës dhe Rugovës.²⁷⁸

Në një komunikatë të lëshuar nga ushtria franceze në lindje, në tetor të vitit 1918, flitet për avancimin e forcave aleate, të cilat vazhdonin fitoren e tyre në Serbinë e Vjetër. Me 15 tetor në rajonin verilindor të

²⁷⁶ Milo, Paskal, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1917*, Shtëpia botuese

“Enciklopedike”, Tiranë, 1992, f. 27.

²⁷⁷ Bajrami, Hakif, *Si e ripushtoi Serbia Kosovën më 1918*, Libri 2, Prishtinë, 2012, f.

17.

²⁷⁸ *Po aty*, f. 20.

Nishit ata arritën në kolonat në rrugën nga Piroti në Knjazhevac dhe depërtuan në lartësinë e Krushevcit. Më në perëndim, një detashment francez kishte arritur të përparonte deri në Kurshumli dhe Pazar të Ri, prej ku forcat armike kishin ikur. Drejt kufirit malazez, një batalion francez, i mbështetur nga komitët serbë, kishte sulmuar konvojet austriake, të cilat ishin në tërheqje e sipër nga Mitrovica drejt perëndimit dhe morën peng më shumë se 300 ushtarë dhe konfiskuan sasi të mëdha armatimit. Batalioni i njëjte kishte hyrë në Pejë dhe kishte marrë peng 600 persona, një pjesë të konsiderueshme të armatimit, si dhe kishte konfiskuar një depo më grurë.²⁷⁹

Në një komunikatë tjetër, të lëshuar nga ushtria franceze e lindjes, më date 30 tetor 1918, bëhet e ditur se në rajonin e Pejës komitët serbo-malazez, të mbështetur edhe nga forcat franceze, kishin kapur gjatë luftimeve me forcat austriake më shumë se 1500 të burgosur dhe materiale të rëndësishme ushtarake. Kështu, Peja u lirua më 12 tetor 1918 nga forcat aleate dhe u pushtua nga Mbretëria Serbo-Kroate-Slllovene, e cila u formua më 1 dhjetor 1918.²⁸⁰ Ushtria serbe pasi hyri në qytetin e Pejës e plaçkiti pazarin, dhe më topa dogjën dhe shkatërruan shtatë fshatra përreth.²⁸¹

Në fund të tetorit gjenerali i ushtrisë franceze Franch de Pare (d'Prere), pati një takim më popullsinë e Pejës me rrethinë dhe aty u shprehen kërkesat e tyre që të çlirohen nga pushtuesit serbo-malazez, sepse Kosova banohej nga popullsia shqiptare. Gjenerali i ushtrisë franceze në përgjigjen e tij drejtuar popullit të Pejës, tha se kjo çështje nuk është në kompetencën e tij, por është kompetencë që duhej zgjidhur në konferencën e Paqes në Paris.²⁸² Ai ishte i informuar dhe bindur së gjatë asaj kohe në Kosovë kishte shumë pak serbë.

²⁷⁹*Pages de Guerre, Ecrites au jour le jour, Fascicule deux cent-treizième, En pleine Guerre, "Communique de l'armée d'Orient", 15 octobre 1918, Nancy (5 Novembre 1918).*

²⁸⁰*Pages de Guerre, Ecrites au jour le jour, Fascicule deux cent-treizième, En pleine Guerre, "Communique de l'armée d'Orient", 30 octobre 1918, Nancy (5 Novembre 1918).*

²⁸¹ Arkivi Qendror Shtetëror, Komiteti i Kosovës, Dosja, nr. 33/1, viti 1919.

²⁸² Harbak, Bogumil, "Reokupacija oblasti srpske i Crnogorske Držve s Arbanškom vecinom stanovništva", jesen 1918, Godine i Držanje Albanaca prema uspostavljenju

Nga tetori i vitit 1918 dhe gjatë vitit 1919, kryengritësit e Pejës dhe Rugovës kundërshtuan përmes luftës se armatosur aksionet e ushtrisë serbe dhe malazeze. Rezistenca e armatosur e kryengritësve shqiptar i tejkaloi përmasat lokale dhe mori karaktere të përgjithshëm në vend.²⁸³ Kryengritësit shqiptar në rajonin e Rrafshit të Dukagjinit veçanërisht në Pejë dhe rrethin për t'u armatosur i thyen depot e ushtrisë.

Gjendja e popullsisë së Pejës dhe e Rugovës sa vinte dhe keqësohej. Në nëntor të vitit 1918 filloi aksioni për çarmatimin e popullsisë të pambrojtur të Pejës dhe të Rugovës. Shqiptarët nuk priten mirë aksionin e ushtrisë serbe për çarmatimin e tyre, dhe si rrjedhojë e gjendjes se krijuar në shumë fshatra të Pejës shpërthyen në kryengritje të armatosur. Kryengritësit shqiptar nuk mund të përballonin sulmet e rregullta të ushtrisë serbe. Si rezultat Ushtria serbe shkatërroi shumë fshatra duke vrarë dhe kryer krime të rënda ndaj popullsisë së pa mbrojtur shqiptare.

Programi i përgjithshëm i kryengritjeve në Kosovë më 1919, i përgatitur nga Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës parashikonte: Fillimisht ishte marrë vendim që serbët vendas të Kosovës mos me i sulmuar, përveç atyre që marrin armët në dorë dhe luftojnë kundër qëllimeve të shqiptarëve. Kryengritësit shqiptarë nuk do t'i djegin shtëpitë dhe nuk do t'i rrënojnë kishat. Kryengritësit nuk do bëjnë krime mbi trupat e të vrarëve të armikut. Veprimet më të forta kanë me qenë kundër ushtrisë, xhandarmerisë dhe komitëve serbë që kundërshtojnë me armë në dorë. Një tradhtar që kundërshton dhe lufton krahas armikut dhe kundër interesave shqiptare ka për t'u vrarë pa gjyq, ndërsa një tradhtar pa armë në dorë ka për t'u gjykuar para kryengritësve (parisë). Kryengritësit do të intervenojnë aty ku ka nevojë pa e kursyer as gjakun e vet. Të vrarët shqiptarë nuk do të varrosen pa qenë prezent ndonjë komision i huaj, krimet e armikut kanë për t'u parë nga evropianet dhe amerikanët.²⁸⁴

vlasti” Gjurmime Albanologjike 1, 1969, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1969, f. 273.

²⁸³ Rushiti, Limon, “Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)”, E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti I Historisë, Tiranë, 1990, f. 292.

²⁸⁴ Arkivi Qendror Shtetëror, Fondi Komiteti i Kosovës, dosja nr. 12.

Si rrjedhojë e rezistencës së armatosur të shqiptarëve në Pejë dhe rrethine, në raportin e komandës ushtarake serbe, lëshuar më 10 nëntor 1918, thuhej së çarmatimi në qytetin e Pejës dhe në fshatrat përreth po kryhej sipas parashikimeve të tyre, çarmatimi i popullsisë po vijonte më ritëm të shpejte dhe popullsia po merrej peng. Rezistenca e popullsisë nuk ishte aq e fuqishme sa ishte parashikuar nga ushtria serbe.²⁸⁵ Ushtria serbe nëpërmjet krimeve të rënda u mundua të shfaroste racën shqiptare në Pejë dhe në zonën rreth saj. Për të vështirësuar edhe më tepër gjendjen e shqiptarëve në Pejë dhe në Rugovë, ushtria serbe i nxiti forcat malazeze të cilat ishin në gjendje të rënd ekonomike, të fillonin sulmet e tyre kundër popullsisë së Pejës dhe Rugovës për ta plaçkitur pasurinë e tyre. Për t'i ndaluar krimet e ushtrisë serbo-malazeze, Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës filloi të organizohej. Fillimisht u informuan Fuqitë e Mëdha për krimet e kryera ndaj popullsisë shqiptare, dhe në anën tjetër u drejtuan forcat kryengritëse për t'i dalë në ndihmë popullsisë shqiptare duke i larguar forcat serbo-malazeze nga trevat shqiptare.²⁸⁶ Për t'i shuar kryengritjet shqiptare në rajonin e Pejës dhe Rugovës, pushteti i Mbretërisë SKS kishte përforcuar të gjitha garnizonet e ushtrisë dhe xhandarmerisë në mbarë Kosovën. Vetëm në krahinën e Rugovës, në dhjetor 1918 u vranë 206 njerëz të pafajshëm.²⁸⁷ Në janar të vitit 1919 pothuajse i gjithë territori i Kosovës ishte nën kontrollin e forcave serbo-malazeze.

Ushtria serbe hasi në rezistencë të madhe nga popullsia e Rugovës. Për të thyer qëndresën e shqiptarëve Beogradi bëri përpjekje të zbatonte politikën e vjetër që kishte përdorur secili pushtues. Shteti serb u mundua t'i joshte ose t'i blinte me të holla krerët e zonave të luftimeve, diku madje edhe ia kishte arritur qëllimit, por në zonën e Pejës dhe Rugovës dhe në përgjithësi kjo taktike e tyre dështoi, sepse shqiptarët ishin të vendosur t'i mbronin tokat e tyre me çdo kusht.

Gjendja e rëndë vazhdoi edhe në vitin 1919, por me ndryshime në organizimin e luftës së armatosur. Lufta e armatosur e kryengritësve shqiptarë në rajonin e Pejës dhe të Rugovës ishte organizuar mirë për mbrojtjen e popullsisë dhe pasurisë së tyre. komanda ushtarake në Pejë

²⁸⁵ Bajrami, Hakif, *Si e ripushtoi Serbia Kosovën më 1918...*, f. 34.

²⁸⁶ *Po aty*, f. 38.

²⁸⁷ AQSH, Fondi 846, dosja nr.50/1, që mban datën 1.1.1919.

konstaton së më 24 janar 1919, qëndresa e armatosur e kryengritësve shqiptar ishte në organizim në të gjitha anët e vendit. Gjatë kësaj kohe përsëri kërkohet nga forcat serbo-malazeze që shqiptarët t'i dorëzonin armët, por kërkesa për dorëzimin e armeve nuk u prit mirë dhe u kundërshtua, sepse do të mbrohen nga serbet dhe malazezet.²⁸⁸ Qëndresa e popullit të Pejës dhe Rugovës dita-ditës fuqizohej edhe më tepër.

Paria e Pejës më 5 shkurt 1919, përmes një letre iu drejtua Komitetit të Kosovës në Shkodër, për të parandaluar gjendjen e rëndë që po kalonte populli i Pejës dhe ai i Rugovës, ndër të tjera thuhej: populli i Pejës dhe i Rugovës po kalonte nëpër një zjarr të pamëshirshëm, vrasjet pa mëshirë të njerëzve të pafajshëm, grabitja e pasurisë po vazhdon, ndërsa dita ditës mizoritë e Serbisë dhe të Malit të Zi po shtohen. Të pasurit që jetojnë në Pejë dhe rrethinë u shkatërruan krejt, njerëzit gjobiten nga 50 deri 500.000 korona. Portat e shtëpive të parisë u janë vendosur nga një roje për të kontrolluar çdo lëvizje të tyre. Të gjithë atdhetarët shqiptarë qenë në një gjendje të rëndë dhe u trajtuan si robër.²⁸⁹

Gjendja e popullatës së Pejës dhe të Rugovës vazhdoi të rëndohet edhe më tepër, kur Serbia dhe Mali i Zi në komunën e Pejës kanë dërguar tri “detashmente” ushtarësh dhe të gjithë duan të ushqehen, ky popull i vuajtur për një kohë u përkujdes që të ushqente atë ushtri, ndërsa familjet e tyre kishin mbetur pa ushqime dhe të uritur. Sa të vdesim nga uria, e preferonin të vdesin nga një plumb, thoshte paria e kësaj ane. Kërkuan ndihmë për t'u mbrojtur dh për t'i përzënë nga vendet e tyre detashmentet ushtarake serbo-malazeze, sepse gjendja u bë e padurueshme. Populli i Rugovës nuk e përfilli edhe më tutje politiken e Serbisë dhe të Malit të Zi, dhe u thanë që detashmentet ushtarake brenda pesë ditëve të tërhiqeshin nga andej. Nëse nuk merren masa konkrete për ta shpëtuar popullin e Pejës me rrethinë, ndjejmë se populli dhe pasuria e tyre janë humbur.²⁹⁰

Qendër më e fuqishme rezistencës së armatosur ishte krahina e Rugovës, për këtë arsye Armata III serbe kishte dërguar forca shtesë për

²⁸⁸ Rushiti, Limon, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë së Kosovës, Prishtinë 1981, f. 82

²⁸⁹ Arkivi i Kosovës, Emërtimi i fondit, Centralni Dežavni Arhiv Rumanije.

²⁹⁰ *Po aty.*

të nënshtruar qëndresën e popullit të Rugovës. Komanda ushtarake serbe në bisedime me krerët e Rugovës, u njoftua se shqiptarët nuk do t'i dorëzonin armët përderisa do të qëndronin pushtuesit serbo-malazeze në Pejë dhe në Rugovë. Si rrjedhojë e gjendjes në terren Armata III serbe urdhëroi komandën e Pejës që me çdo kusht të çarmatosin popullin e Rugovës.²⁹¹

Gjendjen e krijuar në Rugovë më së miri e paraqet letra e krerëve të Rugovës dërguar komandës ushtarake në Pejë, më 12 shkurt 1919, ku ndër të tjera thuhet: *“Sot në Rugovë gjendet ushtria e formuar nga patriotët shqiptarë. Sa i përket propagandës së jashtme, ajo nuk ekziston dhe nuk do të ekzistojë. Shqipëria është e njohur nga fuqitë evropiane dhe asaj do t'i takojë Peja më rrethine, kjo ju është e njohur edhe juve. Me qenë se në Pejë tani është ushtria juaj besojmë së nuk do t'u vijë vështirë që të vini të merremi vesh”*. Lidhur me situatën e krijuar në Rugovë, komandanti i shtabit të Serbisë i shkruante Ministrisë së Ushtrisë: *“Raporte jo të mira po arrijnë nga fronti shqiptar. Më lajmëruan mbi lëvizjen e rreth 1000 shqiptarëve të Rugovës në drejtim të Pejës. Lëvizja është e përgatitur edhe në Plavë dhe Guci ku gjinden rreth 5.000 shqiptarë të armatosur”*.²⁹²

Në një raport tjetër leshuar nga Andrijevisa, më 9 shkurt 1919, thuhej: tri kolona shqiptare janë drejtuar për Deçan luginës së lumit Bistrica dhe nëpër Rugovë. Kryengritja është zgjeruar deri në Pejë. Edhe telegrami i Këshillit Ekzekutiv të Malit të Zi dërguar komandës Eprorë në Beograd bën fjalë: *“Situata në rrethinën e Pejës është shumë kritike. Shqiptaret kanë filluar rezistencën e armatosur në baza të gjëra”*. Urgjentisht duhet të merren masa që të dërgohen forca ushtarake shtesë kundër kryengritësve shqiptarë.²⁹³

Për ta shtypur rezistencën e shqiptarëve të Pejës dhe Rugovës, në shkurt të vitit 1919 forcat serbe të kryesuara nga kriminelin Miro Proda i

²⁹¹ Rahimi, Shukri, “E kaluara historike e Rugovës”, Rugova – Monografi Etnografike, Botime të veçanta Libri XIV, sesioni i Shkencave Shoqërore, Libri 6, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 1987, f. 27; Braha, Shaban, *Gjenocidi serbomadhe dhe qëndresa shqiptare (1844-1990)*, Tiranë, 1992, f. 250.

²⁹² Po aty, f. 28.

²⁹³ Po aty.

Pejës, pjesëtarë i “Crna Rukës”, sulmuan kryengritësit shqiptarë, ndërsa forcat malazeze sulmuan nga veriperëndimi.²⁹⁴

Forcat serbo malazeze të armatosura mirë, depërtuan në trevën e Rugovës, më 16 shkurt, 1919 në Shtupeq të Vogël, kurse më 17 shkurt në Shtupeq të Madh. Masakruan, vranë dhe i kallën të gjallë disa qindra, e ndër ta shumë fëmijë e pleq, sidomos te Hani i Isufit. Kryengritësit shqiptarë ishin të armatosur shumë dobët në krahasim me ushtrinë serbo-malazeze. U zhvilluan luftime të përgjakshme mes forcave shqiptare dhe atyre serbo-malazeze. Kryengritësit shqiptarë nuk mundem të vazhdonin qëndresën kundër ofensivës serbo-malazeze dhe u thyen. Pasi thyen qëndresën e shqiptarëve, forcat serbo-malazeze kryen krime të renda ndaj popullsisë së Rugovës. Një pjesa e madhe e popullsisë kishte arritur të largohej dhe të vendosej në vende më të sigurta. Krerët më të dalluar në luftën e Rugovës ishin: Sali Rama, Ker Sadria, Zhukë Haxhia, Fasli Zymeri, Zhuj Selmani etj.²⁹⁵ Nga presioni i madh serbo-malazez, krerët shqiptarë u detyruan të largohen nga vendet e tyre dhe të vendosen në vende më të sigurta në pjesët tjera të Rrafshit të Dukagjinit, për të zhvilluar rezistencën kundër pushtuesve serbo-malazez. Lëvizja Kaçake në Rugovë e vazhdoi luftën me çeta të vogla me shumë vështirësi, duke bërë qëndresë brenda mundësive të saj deri në vitin 1928. Lëvizja Kaçake në Rugovë u shkatërrua pas një dekade luftë kundër Serbisë dhe Malit të Zi.

Serbia dhe Mali i Zi gjatë muajit shkurt 1919 masakruan shumë shqiptarë të pafajshëm të Rugovës, në fshatin Shtupeq i Vogël u masakruan 93 veta, në mesin e tyre fëmije, gra, pleq dhe burra, në Shtupeq të Madh i masakruan në mënyrën më barbare rreth 83 pa kursyer fëmijët, pleqtë dhe gratë. Në fshatin Drelaj u masakruan 23 banorë, në fshatin Kuçishtë u vranë 56 veta, në mesin e tyre fëmijë dhe gra, në fshatin Pepiç u vranë 32 banorë, fëmijë gra dhe burra, në fshatin Rekë e Allagës janë vrarë 15 veta, në fshatin Malaj 16 veta në mesin e tyre fëmijë dhe pleq, në fshatin Koshutan janë vrarë 30 veta, fëmijë gra dhe pleq, në fshatin Shkrel janë vrarë 17 veta, në fshatin Bogë janë vrarë 14

²⁹⁴ Mehmetaj, Faton, *Veprimtaria Kriminale e "Dorës së zezë" serbe në trojet shqiptare*, Anatema, Prishtinë, 2004, f. 168.

²⁹⁵ Rahimi, Shukri, “E kaluara historike e Rugovës”, Rugova – Monografi Etnografike..., f. 29.

veta, në fshatin Dukajevë të Rugovës janë vra rreth 16 veta fëmijë, gra dhe pleq, në fshatin Stankaj janë vrarë rreth 10 veta, në fshatin Haxhaj janë vrarë 7 veta. Përveç masakrave të kryera ndaj popullatës të Rugovës, dogjën shumë shtëpi dhe plaçkitën tërë pasurinë e tyre.²⁹⁶ Serbia dhe Mali i Zi nëpërmjet politikës barbare të vrasjeve, masakrave, djegieve, plaçkitjeve etj., u munduan të dëbonin shqiptarët nga tokat e tyre autoktone. Por, asnjëherë gjatë historisë nuk kishin mundur të arrinin qëllimin e tyre, sepse shqiptarët pa marrë parasysh masakrat përsëri gjenin forcën dhe rezistonin kundër pushtuesve. Lufta që bëri Peja dhe Rugova gjatë vitit 1919 ishte shumë e rëndë, këtë e dinin edhe krerët e tyre për pasojat që mund t'i pësonin, por, lufta ishte e drejtë dhe nuk mund të hiqnin dorë nga mbrojtja e tokave të tyre.

Më 5 mars 1919, Komiteti Mbrojta Kombëtare e Kosovës, informon se pas ekspeditave ushtarake të kryera nga forcat serbo-malazeze në Rugovë, Plavë dhe Guci, dhe një qëndrese kreshnike në luftë kundër armikut tonë, populli i këtyre krahinave fatzeza të atdheut tonë, ata që arritën për të shpëtuar nga persekutimet serbo-malazeze u larguan në Shkodër dhe në Malësi të Gjakovës. Numri i të larguarve nga vatrat e tyre ishte rreth 15.000 njerëz, të cilët gjendeshin në rrezik për jetë nga ngushtësia e jetesës.²⁹⁷

Ndër shkaqet e shtypjes së kryengritjes në Rugovë ishin; mungesa e organizimit në shkallë të gjerë të vendit, mungesa e armëve, vështirësitë e komunikimit më qendra të tjera për t'u ardhur në ndihmë, kushtet klimatike ishin jo të favorshme për kryengritësit shqiptarë etj. Sikur të shpërthenin kryengritjet edhe në vendet e tjera, kryengritësit e Rugovës do të mund t'i përballon me lehtësi ofensivat e forcave serbo-malazeze. Të gjitha forcat ushtarake serbo-malazeze u përqendruan në luftën e Rugovës, për këtë arsye ishte e pamundur që të fitohet beteja kundër një ushtrie të rregullt. Forcat kryengritëse shqiptare nuk kishin

²⁹⁶ Zymer Ujkan Neziri, "Dëshmi për histori – Rugova më 1919, Tragjedia e Kosovës, Ç'Vajtojnë gërmadhat e Rugovës" Revista Gurra, nr. 6, nëntor, Drelaj, 1992, f. 3; Bajrami, Hakif, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, Prishtinë, 1995, f. 78-79.

²⁹⁷ Arkivi Qendror Shtetëror, Fondi Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, dosja, 33/1, viti 1919.

mbështetje nga asnjë vend tjetër, edhe kjo ishte një ndër arsytet e shtypjes së kryengritjeve shqiptare në rajonin e Rugovës dhe më gjerë.

Më 14 mars të vitit 1919, një anëtar i Parlamentit në Londër, Kolones Gines, në fjalimin e tij tërhoqi vëmendjen e Dhomës së Ulët për krimet serbe mbi shqiptarët në Pejë me rrethinë, asnjë hetim nuk ishte bërë për masakrat serbo-malazeze ndaj tyre. Luftimet guerile kundër forcave serbo-malazeze vazhduan pa ndërprerë në tërë Kosovën.²⁹⁸

Lufta e armatosur e shqiptarëve në Pejë dhe Rugovë në gjysmën e shkurtit të vitit 1919 u shua me gjak. Qëndresa e popullit të Pejës dhe Rugovës bëri jehonë të madhe jo vetën në mbretërinë serbo-kroate-slllovene, por, edhe në arenën ndërkombëtare. Në një raport italian thuhet së në Komandën Supreme të mbretërisë serbo-kroate-slllovene, është paraqitur situata në Pejë, Rugovë, Plavë dhe Guci, e cila ishte shumë e rëndë, dhe për këtë arsye rreth 6.000 njerëz u detyruan të tërhiqen për në Shkodër.²⁹⁹ Lufta e armatosur në Pejë dhe Rugovë bëri jehonë edhe në shtypin e gazetës angleze “Temps” shkruar në një artikull se në rrethin e Pejës trupat e ushtrisë serbo-malazeze kishin djegur 20 fshatra shqiptare në territorin e mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene, dhe në ato fshatra janë kryer krime të rënda.³⁰⁰

Më 25 mars 1919, Kryetari i Komitetit Mbrojtja Kombëtare e Kosovës H. Kadri Prishtina, përmes një shkrese e lajmëroi Deputetin anglez Aubrey Herbert, së rajoni i Rugovës, Pejës, Plavës dhe Gucisë është shkatërruar dhe plaçkitur nga serbët e zakonshëm. Gratë, fëmijët dhe pleqtë, të cilët nuk arritën të largohen, u masakruan. Pjesa më e madhe e popullsisë u strehua në male, një pjesë e tyre u ngri nga të ftohtët, shumica arritën në Malësi dhe rreth 5000 u strehuan në Shkodër. Mjerim i madh, protestojmë fuqishëm kundër krimeve sllave. Kërkojmë ndihmë dhe mbështetje nga kombi anglez, llogaritim në bujarinë dhe ndihmën e kombit anglez.³⁰¹ Shqiptarët u munduan maksimalisht të

²⁹⁸ Vickers, Miranda, *Midis serbëve dhe shqiptarëve, Një histori e Kosovës*, Tiranë, 2004, f. 125.

²⁹⁹ Shala, Xheladin, *Marrëdhëniet shqiptaro-malazeze 1918-1924* (Punim magjistrature), Prishtinë, 1979, f. 47.

³⁰⁰ Po aty.

³⁰¹ Arkivi Qendror Shtetëror, Emërtimi fondit: Komiteti i Kosovës (me tej AQSH), dosja nr. 12; Aubrey Herbert (1880-1923), ishte ushtarak britanik, diplomat, udhëtar dhe oficer i inteligjencës i cili ishte i lidhur shumë më pavarësinë e Shqipërisë. Nga viti

faktorizonin çështjen e tyre dhe të informonin në detaje shtetet perëndimore për masakrat e kryera ndaj tyre. Shqiptarët vazhdonin të shpresonin te drejtësia e Fuqive të Mëdha, se do dënohen krimet ndaj shqiptarëve dhe refugjatët që janë strehuar në Shkodër e në Malësi të Gjakovës do të kthehen në tokat dhe shtëpitë e tyre në një periudhë të shpejt kohore nën garancinë e Fuqive të Mëdha.

Ushtria e Serbisë dhe e Malit të Zi, krahas masakrave rrënoi e dogji çdo gjë që u doli përpara. Gjenerali francez Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey,³⁰² nga informacionet që i merrte nga terreni, deklaroi së ushtria serbe me artileri të rëndë, me topa dhe mitraloza rrënuan fshatrat e Rugovës, Nokshiqin dhe fshatrat përreth, Plavën dhe Gucinë e i bombarduan dhe i dogjën, kurse shqiptarët që u dolën përpara u vranë dhe u masakruan. Sipas raportit të tij *"Pesëmbëdhjetë mijë shqiptarë, të mëdhenj e të vegjël, bashkë më gratë, për të shpëtuar jetën, lanë vendin e tyre dhe pjesa më e madhe e tyre futi kokën ndër malsina dhe në Krasniqe"*.³⁰³ Duke iu referuar raportit të tij, ai shtonte së sikur në krahinën e Rugovës, Plavës dhe Gucisë do të ishte ndodhur qoftë edhe një detashment ushtarak i aleatëve nuk do kishte masakra dhe 24 mijë njerëzit nuk do të largoheshin nga vatrat e tyre shekullore. Ai në raportin e tij shton: *"U përpoqëm tepër t'i përçonim në veshët e Evropës së qytetëruar qëllimet kriminale të sllavëve, u lutëm tepër për të dërguar nga Cetina në Plavë një ushtri të paktë të forcave tona e kështu të mbrohej jeta e nderi i 24.000 njerëzve të pafajshëm, por kjo nuk u lejua"*.³⁰⁴ Ishte ide shumë e qëlluar e gjeneralit francez për të shpëtuar popullatën shqiptare të Rugovës, Plavës dhe Gucisë nga masakrat e tmerrshme të ushtrisë serbe dhe malazeze.

1911 e deri në vdekjen e tij ai ishte Deputet konservator i Parlamentit. Herbert u bë një avokat i pasionuar i pavarësisë së Shqipërisë, pasi vizitoi vendin në 1907, 1911 dhe 1913.

³⁰² Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey (1856-1942) ishte një gjeneral francez gjatë Luftës së Parë Botërore. Si komandant i ushtrisë së madhe Aleate me seli në Selanik, ai zhvilloi fushatën e suksesshme maqedonase, e cila shkaktoi shembjen e Frontit Jugor dhe kontribuoi në armëpushim.

³⁰³ Abdyli, Ramiz, *Hasan Jakup Ferri, një jetë për atdhe*, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, Shkup, 2019, f. 255.

³⁰⁴ *Po aty*.

Gjenerali francez Louis Félix Marie François Franchet, i hodhi poshtë akuzat e komandës së Mbretërisë SKS, se shqiptarët me veprimet e tyre u bënë shkas për fillimin e luftës. Ai shtonte: *"Shqiptarët, sipas zakonit të vjetër të tyre, para se të sulmonin ushtrinë kundërshtare, gratë, fëmijët dhe pleqtë i strehonin në pyje... Pra shqiptarët sikur të kishin planin për të sulmuar ata paraprakisht do të kishin larguar fëmijët e tyre nga skenat e luftës".*³⁰⁵ Masakrat e ushtrisë serbe dhe malazeze u kryen në shtëpitë e shqiptarëve, duke e mbrojtur pragun e shtëpisë së tyre.

Edhe pse lufta e armatosur e Pejës dhe Rugovës u shua, ishte luftë e drejtë për çlirimin e tokave shqiptare nga sunduesit serbo-malazezë. Shteti serb e mbrojti me dorë të hekurt pozitën e vet duke i trajtuar të gjitha trazirat si pretendim për ta shkatërruar shtetin shqiptar, duke përdorur edhe xhandarmerinë për të shtypur çdo përpjekje për ngritje kundër pushtetit qendror. Nga politika shtypëse serbo-malazeze shumë shqiptar ishin detyruar të largoheshin nga vatrat e tyre për të gjetur shpëtim në Shqipëri. Përpjekjet e shqiptarëve dhe rezistenca e tyre kundër pushtuesve serbo-malazezë vazhdoi edhe më tej. Shqiptarët nuk hoqën dorë, asnjëherë, nga e drejta e tyre për çlirimin e tokave shqiptare.

³⁰⁵ *Po aty.*

**Prof. Asoc. Dr. Luan Tetaj, Institute of History “Ali Hadri”,
Prishtina**

THE ARMED RESISTANCE OF PEJA AND RUGOVA AGAINST MONTENEGRO AND SERBIA IN 1918-1919

At the end of 1918 and during 1919, Serbia and Montenegro turned Kosovo into a field where cannons sounds were heard and guns spilled blood. On 16 February 1919, the Serbian Army, after a fierce battle, managed to break the Albanian insurgents in Rugova's Canyon and in Peklenë. The Serbian Army, in Shtupeq and other villages of Rugova, together with the Montenegrin army, massacred 432 inhabitants, according to the document submitted to the Peace Conference in Paris. On 19 and 20 February, they started the military expedition towards Plava and Gucia. Before the massacres were carried out, the leaders of Rugova informed the Committee of Kosovo and Europe that the Serbo-Montenegrin barbarians want to exterminate the Albanian race. The demands of the people of Peja and Rugova were not taken into account by the Great Powers. Serbia and Montenegro carried out merciless massacres against tens of thousands of children, women and the elderly. They ruined and burned everything with bombs and cannons. They plundered the property of Rugova villages. The population was forced to leave their villages and settled in Malesi (highlands) and other places. But, although displaced, in various ways they helped the just war of the insurgents in Rugova.

The documents of the Headquarters of the Third Serbian Army based in Skopje, present that in Peja District, for cleansing the insurgent Arnaut population, 4000 soldiers and 112 officers at different levels were deployed. Of them, 41 were French mercenaries, and 11 were Bijelo Guards from Russia.³⁰⁶ Detailed data of atrocities in Rugova, Plava and Gucia gathered by the Committee of “National Defense of Kosovo”. Documents that are signed as special publication by Prof. Dr. Bedri Pejani, Dr. Kol Batzi, Dr. Assaf Tchami, entitled: “Pour les Comite de Albanais irredents”, sent to the League of Nations in Geneva, providing

³⁰⁶ AVIIB. P. 4/3. “Jugoslovenska divizija i njegova misija na Kosovsku divizijsku obllast, Regimenet Pec” 1919/1920.

facts that 844 persons were massacred in Rugova province, 344 in Plava and Guci.³⁰⁷

Burimet dhe bibliografia

a) Burimet arkivore

- Arkivi Qendror i Shtetit i Republikës së Shqipërisë (AQSH), Tiranë.

b) bibliografia

- A b d y l i, Rami z (2019). *Hasan Jakup Ferri, një jetë për atdhe*, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, Shkup.
- B a j r a m i, Haki f (1995). *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, "Qik", Prishtinë.
- B a j r a m i, Hakif (2012). *Si e ripushtoi Serbia Kosovën më 1918*, libri 2, "Shkrola", Prishtinë.
- B r a h a, Shaba n (1992). *Gjenocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare (1844-1990)*, Lumi-T, Tiranë.
- H r a b a k, Bogumil (1969). "Reokupacija oblasti srpske i crnogorske držve s arbanškom većinom stanovništva u jesen 1918, godine i držanje arbanasa prema tapostavljenoj vlasti", "Gjurmime albanologjike", 1, 1969, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë.
- M e h m e t a j, Faton (2004). *Veprimtaria kriminale e "Dorës së zezë" serbe në trojet shqiptare*, Anatema, Prishtinë.
- M i l o, Paskal (1992). *Shqipëria dhe Jugosllavia 1917-1918*, shtëpia botuese "Enciklopedike", Tiranë.

³⁰⁷The Archive of Albania, the Fund: National Defense Committee of Kosovo (NDCK), publication of Bedri Pejani, Kol Baci and Asaf Çami, in French detailed Report; the document is fully published in the publication: Hakif Bajrami, Serbian atrocities against Albanians in Kosovo, Rugova, Plava of Gucia in the ruins 1918-1921, Prishtina 2020. Publisher: Rugova Intellectuals Club).

- *Pages de Guerre, Ecritesaujour le jour, Fasciculedeux cent-treizième, EnpleineGuerre*, "Communique de l'arméed'Orient", 15 octobre 1918, Nancy (5 Novembre 1918).
- *Pages de Guerre, Ecritesaujour le jour, Fasciculedeux cent-treizième, Einpleine Guerre*, "Communique de l'arméed'Orient", 30 octobre 1918, Nancy (5 Novembre 1918).
- R a h i m i, Shukr i (1987). "E kaluara historike e Rugovës", *Rugova – monografi etnografike*, botime të veçanta libri XIV, Sesioni i Shkencave Shoqërore, libri 6, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë.
- R u s h i t i, Limon (1990). *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*", *E vërteta mbi Kosovës dhe shqiptaret në Jugosllavi*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë.
- R u s h i t i, Limon (1981). *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë së Kosovës, Prishtinë.
- S h a l a, Xheladin (1979). *Marrëdhëniet shqiptaro-malazeze 1918-1924* (punim magjistrature), Prishtinë.
- Vickers, Mirand a (2004). *Midis serbëve dhe shqiptarëve, Një histori e Kosovës*, Toena, Tiranë.
- N e z i r i, U j k a n Zymer, "Dëshmi për histori – Rugova më 1919, Tragjedia e Kosovës, Ç'Vajtojnë gërmadhat e Rugovës", "Gurra", Revistë publicistike, letrare dhe shkencore, Drelaj, nr. 6, nëntor, 1992.

